

Aarhus-bispens private kirkebogsreform

En studie i kirkelig administration omkring 1812

Paul G. Ørberg

Fortid og Nutid marts 1996, s. 38-48

Kirkebogsreformen i 1812/14 gennemførte en modernisering, rationalisering og standardisering af kirkebogsføringen i hele kongeriget. Og dog: I Århus stift kombinerede biskoppens utilfredshed med ikke at være blevet hørt i forbindelse med reformens forberedelse sig med en saglig utilfredshed med de nye kirkebøgers udformning, og det førte til, at biskoppen egenmægtigt foretog en kraftig omredigering af de foreskrevne skemaer. Episoden forklarer, hvorfor der langt op i 1800-tallet fortsat forekommer lokale forskelle i kirkebøgernes udformning. Derudover illustrerer den begrænsningerne i centraladministrationens lokale gennemslagskraft i perioden, og den afdækker en forståelseskluft mellem en centraladministration, der så kirkebøgerne i et befolkningsstatistisk perspektiv, og en kirkelig forvaltning, der lagde hovedvægten på registrering af kirkelige handlinger.

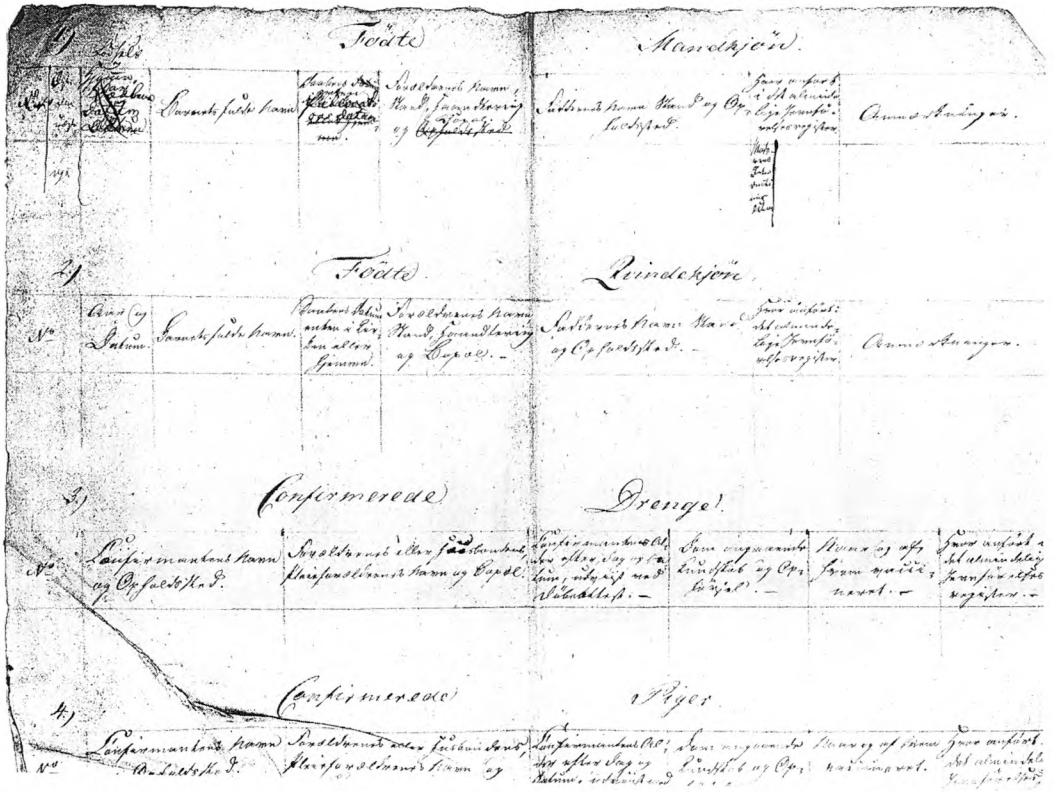
Paul G. Ørberg, f. 1923, cand.mag., arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland 1962-1993.

En dag over midten af december 1812 ankom den kgl. post til bispegården i Århus medbringende en stor, forseglede kuvert. Den indeholdt det bekendte reskript af 11. december 1812 angående *en hensigtsmæssigere indretning af ministerialkirkebøgerne*. Teksten var smukt prentet på folioark, som omsluttede et sæt håndskrevne skemaer med den nøjagtige tekst til de fastsatte rubrikker over fødte, konfirmerede, viede osv., det hele omhyggeligt gennemdraget med en seglsnor og forseglede og underskrevet personligt af kongen, Frederik VI. Det var på sin vis også lidt af en højtidelig stund: Det var første gang siden Christian IV's dage at man reformerede noget så centralt som kirkebøgerne, der indeholdt den officielle personregistrering i det dansk-norske rige.

Med reskriptet fulgte et cirkulære fra Danske Kancelli af 15. december, hvor det oplystes, *at biskoppen over Sjællands stift er under d.d. herfra blevet anmodet om, at foranstalte de vedhæftede 7 schemata, hvorefter kirke-*

bøgerne for fremtiden skulle føres, trykkede. Man skulle snarest muligt rette henvendelse til Sjællands biskop for at få det nødvendige antal skemaer, som i øvrigt skulle bekostes af vedkommende kirker.¹

Det var klar besked, som ikke skulle være til at tage fejl af. Men forud var naturligvis gået et stort forarbejde, og ideen om en kirkebogsreform var af gammel dato. I Sønderjylland var der gennemført en reform i 1775, og i 1776 havde man i kongeriget været langt fremme med planer i lignende retning, men de var strandet, og først fra 1809 tog man igen fat, denne gang altså med held. Før den endelige udfærdigelse havde kancelliet sendt forslaget til høring hos Sjællands biskop, Fr. Münster (1761-1830), som videresendte det til alle sine provster, og til biskop Rasmus Jansen (1746-1827) i Aalborg, som dog nøjedes med at rådspørge en enkelt provst. Den endelige tekst var blevet til efter yderligere forhandlinger mellem kancelliet og biskop Münster.² Det er her ikke uden betydning at

Udsnit af det håndskrevne skema der fulgte med Kancelliets cirkulære af 15. december 1812, og som skulle bruges som forlæg for de trykte kirkebogsskemaer (se note 1). Men i Århus stift kom det til at gå anderledes...

pointere, at rigets øvrige biskopper således ikke havde haft lejlighed til at give deres mening til kende.

I Århus var det biskop Andreas Birch (1758-1829, biskop 1805-1829) der modtog reskriptet. Birch var bekendt for sin store lærdom og var sin tids mest kyndige i Ny Testaments sprog; han havde fungeret som Vajsenhuspræst i København og domprovst i Roskilde. To år før han kom til Århus havde han været biskop for det lille Lolland-falsterske stift; han skulle således ikke være uden administrativ erfaring.³

Hans første opgave i den aktuelle sag bestod i at få rede på, hvor meget trykpapir der ville blive brug for til stiftet. Den 29. december udsendte han derfor et cirkulære til alle stiftets præster og bad dem beregne, hvor

mange skemaer de ville få brug for.⁴ Cirkulæret indeholdt imidlertid ikke noget om hvordan beregningen skulle foretages, og resultatet blev derfor også en meget broget bunke svar. Præsternes besvarelser indløb meget omgående – det allerførste er dateret den 31. december 1812! – de sidste kom i begyndelsen af februar. Enkelte udtalte sig om reformen og da i kritiske vendinger. Sognepræsten i Svejstrup fandt indholdet så fremmed og påfaldende, at han ikke kunne beregne det fornødne antal skemaer; han nøjedes derfor med at opgive folkemængden. Præsten i Kørup, Tamdrup sogn, skrev – åbenbart med et stænk af ironi – at i hans sogn er årligen født 30 børn mestendel af hver slags det halve, 20-25 døde. NB Når der ingen smitsom sygdom har indfundet sig, thi så har de

dødes tal været 30 til 33. Nogle præster opgav det nøjagtige tal for en længere eller kortere årrække, andre nøjedes med et »middeltal«, gerne for de sidste ti år. Selve beregningen af det nødvendige antal ark papir var naturligvis højst problematisk, når man ikke havde fået bøgernes beregnede funktions-tid at vide. De fleste, der forsøgte sig, regnede med to årtier. Der var ganske vist ind imellem elegante og nøjagtige skemaer over de forskellige ministerialia, men alt i alt blev biskoppen nu ikke meget klogere af disse svar.⁵

Imidlertid havde Birch samme dag, som han udsendte sit cirkulære til præsterne, altså den 29. december, i et brev til biskop Münter meddelt, at han, skønt han endnu ikke havde modtaget indberetning fra de gejstlige (!), alligevel mente at kunne opgive et foreløbigt tal på, hvad der ville kræves til hele stiftet, nemlig i alt 170 ris. Det nøjagtige tal ville følge senere.⁶ Hvordan han var nået til dette bestemte tal, fremgår ikke.

Et lidt usikkert greb om tingene fra biskoppens side, kan man sige, men ellers gik sagen åbenbart, som det var at vente. Der skulle dog ikke gå ret lang tid, før tingene begyndte at tage en ny vending.

Det var amtsprovsterne, der fik sat skred i kirkebogssagen. En forordning 5. december 1806 havde som formål at afskaffe den ældgamle institution med herredsprovster og indføre de såkaldte amtsprovster; en ordning, som for øvrigt kun blev gældende til 1822.⁷ I Randers amt var det præsten ved Randers Hospital, senere sognepræst ved Sct. Mortens kirke, Petrus Janus Kruse (1768-1837), som i 1812 blev udpeget til amtsprovst. I Århus amts nordre del var det sognepræst Ole Anchersen Secher (1774-1820) i Søften (på den tid stavet: Zeuthen) som havde fået dette hverv, også i 1812.⁸ Og biskoppen fik i denne sammenhæng virkelig glæde af sine nye hjælpere.

Straks i det nye år satte provst Kruse sig til at skrive til biskop Birch, et smukt brev omhyggeligt dateret: 2. januar 1812! – det har alle dage været så sin sag at vænne sig til et nyt årstal. Kruse forklarede, at allerede da re-skriptet læstes i Collegialtidende,⁹ havde bogtrykker Elmenhoff over for ham ytret lyst til at få med trykningen at bestille, og *jeg nægter ikke, at da denne mand i alt hvad det offentlige angår altid udviser en særdeles redbonhed til at tjene netop med opofrelse, synes det mig billigt, hvis det kunne ske at tilvende ham igen nogen fordel. Sandsynligvis ville det og være bogtrykker Elmquist i Århus kært at få denne leverance til Århus amts kirker.* Forudsat at kancelliet ikke havde befalet hvor trykningen skulle ske, kunne man her *bidrage til at glæde to stræbsomme og agtbare mænd.* I virkeligheden var Kruse nogenlunde vis på, at det havde kancelliet ikke, for i slutningen af brevet afslører han, hvor han havde ideen fra, nemlig fra Viborg, hvor han havde hørt at bogtrykker kammerråd Just belaver sig på at forsyne stiftet der med det fornødne, som han vel næppe skulle gøre uden vished om afsætning.¹⁰

Der er ikke langt fra Randers til Viborg og provst Kruse havde altså fået nys om, hvad der var sket i Viborg, og der er ingen tvivl om at det er baggrunden for hans skrivelse. I Viborg var biskoppen, Jens Bloch (1763-1830, biskop i Viborg 1805-1830), nemlig gået meget resolut til værks. Der gik ikke lang tid, fra han havde fået kancelliets skrivelse i hænde den 19. december, før han, helt på egen hånd, kontaktede A.F. Just og bestilte ham til at trykke skemaerne. Den 1. januar 1813 skrev han til biskop Münter og fortalte, at han havde ladet skemaerne trykke i Viborg, dels for transportens skyld, dels for at kunne være sikker på, at alt var parat til den 1. januar 1814.¹¹

Forslaget om en støtteaktion til gavn for stiftets bogtrykkere har måske ikke haft biskop Birchs store interesse. I hvert fald reagerede han ikke i første omgang på provst Kruses trykningsforslag. Det skete først i et brev til biskop Münter den 22. januar, og det, der fik sat ham i gang, var utvivlsomt et brev fra den anden amtsprovst, Secher, dateret den 20. januar. Ved læsningen af det har Birch nemlig øjnet muligheden for at kunne sætte sit eget personlige præg på kirkebogsreformen – hvad han måske nok kunne føle sig tilskyndet til, eftersom han jo havde været holdt helt uden for forberedelsen af 1812-reskriptet.

Provst Secher anførte en hel række punkter, som efter hans mening afslørede mangler og ufuldkommenheder i den foreskrevne skematekst. Et enkelt punkt har Birch indstregt med rødt i marginen som noget, der interesserede ham i særlig grad: *Kirkegangskoners introduktion er ikke omtalt og må altså ikke længere være at indføre.*

Et andet punkt drejede sig om dødfødsler. Forholdet var det, at et kancellicirkulære så sent som 24. december 1802 havde forlangt, at jordemødrene under strafansvar skulle anmelde alle dødfødsler til præsten og afgive en udførlig beskrivelse af, hvad der var foregået. Hvis jordemoderen ikke selv kunne skrive, skulle hendes forklaring føres i pennen af præsten; *vedkommende præster bør derefter anføre disse anmeldelser udtogsvis i ministerialbogen*, hedder det. Hensigten var naturligvis at formindske antallet af dødfødte børn. Disse udtogsvisse anmeldelser levnede de nye kirkebøger ikke plads til.

Om uægte børn skriver Secher: *Angående uægte børn, hvis fædre angives vidnefast ved hjemmedåben, kan ej heller gives nogen forklaring, og, skønt lejemålsbøden nu ej mere aftinges, er det dog vigtigt at faderen som sædvanlig*

*angives.*¹² Videre savnede Secher en rubrik, hvor de copuleredes vaccination kunne anmeldes.¹³ Heller ikke tillysning til ægteskab var der taget højde for. Den skulle ske med forlovernes egenhændige underskrift; men hvis dette ikke blev indført i kirkebogen, kunne det føre til, at mange blev viede uden tillysning. Secher nævner i den forbindelse, at der kunne gå lang tid mellem lysning og vielse, *da bonden som oftest udsætter vielses-akten indtil bekvemme tider, så at den der anmelder sig ved Kyndelmisse med forlovere, ofte ej vil vies før efter kornhøsten.*¹⁴ Med hensyn til til- og afgangslisterne var det nødvendigt med en forpligtelse for tjenestefolk til ufortrødent at anmelde sig for præsten ved flytning: *Ved alvorlig befaling i denne henseende kunne da omsider den uskik hæves, at tjenestefolk ikke førend efter et halvt års forløb, når altergangstiden kommer, fremstiller sig med deres skudsmål.* Den konklusion, Secher kom frem til, var, at hvis manglerne skulle afhjælpes, måtte der ligefrem anskaffes en anden embedsbog ved siden af kirkebogen!

Som allerede nævnt skrev Birch den 22. januar et brev til biskop Münter. Han refererer her til sit brev af 29. december 1812, men fortsætter, at *det siden er kommen mig i tanker*, om Münter ikke helst ville skånes for *ulejlighed med besørgelsen af ommeldte aftryk og sagen hastigere fremmes, såfremt det kunne lade sig gøre, at det til Århus stifts kirkeministerialbøger fornødne papir blev under mit opsyn rubriceret.* Der var to bogtrykkerier til rådighed i stiftet, og man ville kunne spare transportomkostninger.¹⁵

Man bemærker, at Birch ikke med et ord nævner muligheden af en ændring/forbedring af skemateksten. Blot er ordvalget: *under mit opsyn rubriceret*, lidt ejendommeligt og kunne eventuelt indikere noget i den retning; længere fremme i brevet bruges udtrykket *overlades til Århus stifts egen omsorg.*

Birch havde nu sendt to breve til biskop Münster, men han ventede for-gæves på svar. Da der var forløbet fire måneder, uden at han hørte noget til sagen, bekvemmede han sig omsider til i en skrivelse af 21. maj i forsigtige vendinger at minde Münster om sit brev fra januar.¹⁶ Men Birchs tålmodighed blev virkelig sat på prøve. Der kom stadig ikke noget svar. Den 29. juni¹⁷ sendte han et tredje brev til Münster, denne gang som privatbrev, hvor han indtrængende bad om svar. Han ærgrede sig over det store forspring, biskop Bloch i Viborg havde fået ved uden videre at sætte trykningen i gang; dertil kom, at papirprisen under de særlige kriseforhold var fordoblet og kvaliteten forringet.¹⁸ Omsider, den 3. juli, sendte Münster sit svar: Han kunne ikke begribe, at Birch ikke havde fået svar på sit brev fra januar, *da jeg stedse har hørt at sagen var afgjort med Dem ligesåvel som med Bloch*. Birchs rykkerbrev fra maj var indløbet, mens Münster var på en seks ugers visitatsrejse, men fra hans side kunne der ikke være det ringeste at erindre imod, at kirkebøgerne blev trykt i Århus. Han havde for længe siden indsendt korrekturark til godkendelse, men de var endnu ikke kommet tilbage fra kancelliet, *hvilket har forårsaget at der fra min side ikke er sket videre i sagen, ej heller kunne ske*.¹⁹ Hvis Birch ønskede det, skulle han få korrekturarkene sendt, så snart de var blevet approberede. For biskop Münster var det således en ren selvfølge, at der kun kunne blive tale om at trykke en kirkebogstekst, som forud var approberet af kancelliet.

Det skete langt om længe den 12. august 1813. Den 14. august skrev Münster til Birch, at han i forgårs modtog aftryk af kirkebøgernes schemata approberede af Danske Kancelli. Han tilføjede, at Vajsenhus-Bogtrykkeriet, som ellers havde påtaget sig forlaget, ikke havde indvendinger mod en tryk-

ning i Aarhus stift; *jeg ville ønske at enhver biskop gjorde så i sit stift, heder det*.²⁰ I en efterskrift forklarede han, at da bogtrykkeren ikke havde noget eksemplar færdigt før engang i næste uge, da biskoppen ville være på en rejse til Fyn, så havde han for ikke at forsinke sagen sendt et korrektur-eksemplar, *så urent det end er*.

Dette sidste var selvsagt uden betydning for biskop Birch, det afgørende var, at banen nu endelig var fri. Ikke bare til en trykning inden for stiftets grænser, men – og det er det, der gør denne sag interessant – også til en selvstændig redaktion af kirkebøger-nes skematekst, med andre ord netop det, som provst Secher havde lagt op til i sit brev den 20. januar. Situationen var efterhånden grotesk. De skemaer i korrekturtryk, som Birch nu i august 1813 sad med, var fuldkommen identiske med de håndskrevne skemaer, han havde modtaget i december 1812 indforseglet i reskriptet – og som han forlængst må have besluttet sig til slet ikke at ville rette sig efter!

Den 6. september meddelte biskoppen amtsprovst Kruse i Randers, at tilladelsen til at bruge egne bogtrykkere nu forelå, og at provsten måtte entrere med bogtrykker Elmenhoff. Bøgerne skulle være i folioformat og klar til brug 1. januar 1814. Med brevet fulgte biskoppens skemaer, *hvilke alene såvidt er udvidede, som det i betragtning af de specielle omstændigheder der i henseende til ministerialia på landet finde sted er anset at kunne bidrage til den fuldstændighed og større orden, der er øjemedet for ministerialbøgernes bedre indretning*.

Hvad var det da for ændringer, der var tale om? I virkeligheden var de slet ikke ubetydelige, og det er så heldigt, at vi gennem rettelser og koncepter bogstaveligt kan følge, hvordan de er blevet til.

Foran i kirkebøgerne lod Birch reskriptet af 11. december 1812 aftrykke

ordret, men tilføjede en lang redegørelse for hvordan han for sit eget stifts vedkommende havde grebet sagen an (den endelige, trykte datering er Århus bispegård, den 18. oktober 1813). Det er interessant at studere *konceptet* til denne redegørelse. Efter at have fastslået, at det har været ham magtpåliggende at få kirkebøgerne i stiftet indrettet således, at de fuldkommen kunne svare til deres hensigt, hedder det: *til hvilken ende jeg har fulgt det af det Kgl. Danske Kancelli for Sjællands stift senere autoriserede schemata....* Det retter han til fulgt *planen i osv.* Han er udmærket klar over, at han netop *ikke* følger den autoriserede tekst. Det er i virkeligheden også en omgåelse af sandheden at tale om skemaer autoriserede *for Sjællands stift*. Kancelliets autorisation var generel og gjaldt, selvfølgelig, alle landets stifter.

De fleste og vigtigste forskelle mellem kancelliets og Birchs tekst findes i afsnittet over fødte m/k:

Som det ses, er der virkelig tale om to meget forskellige skemaer. I sin »kirkebogsindledning« tilføjer Birch til det ovenfor citerede, at han har *taget hensyn på ældre specielle anordninger, som ikke ved foranførte kongelige reskript er hævede*. Men dette begrunder på ingen måde, at han opretter to helt nye rubrikker for *ægte / uægte* og *moderens introduktion*. Det sidste havde i øvrigt været særskilt debatteret under forarbejdet i centraladministrationen; fra gejstlig side havde man ønsket introduktionen bibeholdt, men havde måttet bøje sig for kancelliets argument, at det ikke tjente noget formål.²¹ Det er også værd at bemærke, at Birch i sit skema ligefrem forudsætter, at dåb foregår som hjemmedåb med senere fremstilling i kirken. Det var nemlig i modstrid med gældende lov, selv om en forordning i 1771 havde lempet på adgangen til hjemmedåb.²² Hjemmedåb har givetvis dengang været en ret fast indarbejdet praksis.²³

KANCELLIET	BIRCH
No.	No.
	Ægte eller Uægte
Aar og Datum	Fødsels- og Hjemmedaabs Datum
Barnets fulde Navn	(samme)
Daabens Datum enten i Kirken eller Hjemme	
Forældrenes Navn, Stand, Haandtering og Bopæl	(samme)
	Daabens Publications – Datum
Faddernes Navn, Stand og Opholdssted	Faddernes Navn, Stand, Haandtering og Opholdssted
	Moderens Introductions Datum
Hvor anført i det almindelige Jevnførelses Register	(samme)
Anmærkninger	(samme)

Det andet afsnit i kirkebogen, hvor Birch har foretaget afgørende ændringer, drejer sig om *copulerede*. Også her optræder en helt ny rubrik: *Dagen Trolovelsen er anmeldt for Præsten*. Birchs kommentar hertil i indledningen lyder: *Når trolovelser for præsten anmeldes, anser jeg det fornødent at sådant umiddelbart indføres under datum tilligemed forlovernes navne, hvilke de helst egenhændigen måtte skrive, hvorefter copulationen selv i sin tid under datum kan antegnes*. Det er unægtelig påfaldende, for den tvungne kirkelige trolovelse var afskaffet få år før ved en forordning i 1799.²⁴ Desuden tilføjer han i rubrikken 'Anmærkninger': *hvor og vaccinationsattest anføres ved datum; hans motiver hertil er allerede omtalt*.²⁵

Den sidste væsentlige ændring, som Birch gennemførte, var indsætningen af et særligt afsnit i kirkebogen for *dødfødte*. I indledningen oplyser han, at det sker af hensyn til cancelliskrivelse af 24.12.1802, som er omtalt foran, og skrivelse 14.6.1801.²⁶ Videre kommenterer han: *På denne liste har jeg for rummets skyld udeladt rubrikken for moderens introduktionsdatum, hvilken jeg formener at kunne anføres i en særskilt linje umiddelbart under antegnelsen selv*. Men Birchs skemaer over dødfødte indeholder dog, ligesom for levendefødte, rubrikken: *Ægte eller Uægte*, mens hovedrubrikken her hedder: *Udtog af Gjordemoderens Indberetning*.²⁷

Alt i alt betød dette, at Århus stift fik sine egne, særprægede kirkebøger, så man med en vis ret kan tale om biskop Birchs egen kirkebogsreform. Det kan tilføjes, at Birch også udarbejdede sit eget titelblad, som han *antedaterede*: den 27de Decbr. 1813.

Det ligger i sagens natur, at Birch nok skulle tage sig i vare for at søge sine skemaer approberede i cancelliet. Her havde man lagt et betydeligt arbejde i fastlæggelsen af skematekster-

ne, og deres absolut normgivende karakter var blevet understreget af, at de var fremsendt til biskopperne på en yderst ceremoniel måde, således som det her er skildret til indledning. At betragte dem som en slags kladde, som de enkelte biskopper kunne rette til efter forgodtbefindende, var naturligvis meningsløst. Det drejede sig tværtimod om en fast rettesnor, som skulle skabe uniformitet på området. Det står da også helt tydeligt i selve rekskriptets tekst, hvor det hedder, at formålet er, at kirkebøgerne overalt i begge kongeriger *bliver ført på en hensigtssvarende måde efter een og samme norm*. Tydeligere kan det ikke siges. Længere nede fortsættes der: *Kirkebøgerne skulle overalt i begge riger indrettes in duplo i overensstemmelse med vedhæftede 7 schemata. I overensstemmelse med* kan kun betyde: i *fuld* overensstemmelse med, hvis det skal give nogen mening.

Alt dette må have stået helt klart for biskop Birch. Man kan kun gisne om, hvad der egentlig har fået ham til at udvise en så oplagt civil ulydighed, som der i virkeligheden her er tale om. En dyb mistillid til centraladministrationens evne til at gennemskue problemerne på lokalt plan kan have været en af årsagerne. En medvirkende årsag af mere personlig art kan – som allerede antydet – måske findes i det forhold, at Birch skulle have følt sig tilsidesat, eventuelt ligefrem krænket over ikke at have været taget med på råd i kirkebogsagen. Hertil kommer, at han kan have haft en vis modvilje imod at anerkende biskop Münter som en art førstebiskop, sådan som der her var lagt op til; derimod er der ingen grund til at antage at et personligt modsætningsforhold har spillet ind.²⁸ Det spores i hvert fald ikke i deres indbyrdes korrespondance.

I den trykte kirkebogsindledning, som flere gange er citeret, fornemmer man, at Birch gør sig al mulig umage

Denne

Protokol

bestaaende af

246 paginerede, gennemdragne og forseglede Blade,

authentifieres herved

ifølge efterstaaende hofkongl. Rescript af 11te Decbr. 1812

til

Ministerialbog

for

Sogn

under Aarhus Amtss

District

hvorudi

haver nedslagsigen at anføre Alt hvad der, efter Indholdslisten
og de kongl. Bud desangnaende, bør i Ministerialbog findes antegnet.

Titelbladet til biskop Birchs særlige udgave af kirkebogsskemaerne for Århus stift.

for ligesom at forsvare eller måske snarere tilsløre sin egenmægtige handlemåde i denne sag. Han taler om, at gennem hans forholdsregler vil den ensformighed vedligeholdes, som orden og tydelighed udkræver, og som var øjemedet for landsfaderens bud. Hans afslutning er lidt af et stilistisk mesterstykke, som fortjener at citeres i Birchs egen affatning:

Jeg tør holde mig forvissat om, at mine Herrer Brødre – opmærksomme for enhver enkelt Green af Deres Embeds-

førelse – ei allene selv ville holde de under Deres egne Hænder værende Embedsbøger i den tilbørlige Orden, men tillige hver paa sit Sted paasee, at Kirkesangeren fører sin Ministerialbog med strængeste Nøiagtighed; paa det at disse Bøger for Fremtiden fuldkommen kunne fyldestgiøre alle de Fordringer de i offentlige eller private Anliggender lovligen ere eller vorde underkastede; at de, som Documenter, bestemte for Fremtiden, ei allene kunne vidne om en viis Regierings Omsorg for

Orden i Alt, men tillige bevise, at de førtes af Mænd, der erindrede, at deres Embedsforhold skulde, i mange vigtige kirkelige og borgerlige Tilfælde, bedømmes af Efterslægten.

Om selve trykningen af kirkebøgerne er der ikke meget at berette. Den 6.-7. september udgik de breve fra bispegården i Århus, som satte den i gang. Birch indhentede selv tilbud fra den lokale bogtrykker Elmquist, mens amtsprovst Kruse fik i opdrag at kontakte bogtrykker Elmenhoff i Randers. Det var en behagelig opgave; i et af Kruses breve til biskoppen fortæller han, at Elmenhoff *erkender vor ædelmodige biskops omsorg i at forunde ham dette arbejde i disse trange tider.* Prisen pr. bind blev 22 rigsbankdaler. Der opstod et pudsigt intermezzo, der inddrog den tredje bogtrykker, som her har været omtalt, A.F. Just i Viborg. I september 1813 kom det nemlig frem, at Lysgård herred, skønt det hørte til Århus stift, allerede havde fået sine kirkebøger trykt af bogtrykkeren i Viborg! Forklaringen må være den, at Lysgård herred i alle andre henseender end de gejstlige hørte til Viborg; det var en del af Viborg amt, og der er kun ti km fra Lysgård til Viborg. I hvert fald skrev Just den 23. september et ydmygt brev til biskop Birch, hvor han redegjorde for, hvordan biskop Bloch først på året havde overdraget ham at trykke kirkebøgerne til Viborg stift, og her var Lysgård herred altså kommet med i puljen; Just havde endda selv forespurgt provsterne om deres behov. Det drejede sig om i alt 30 bøger, så det ville være et betydeligt tab, hvis de ikke kunne bruges. Men Just var også forretningsmand: Med skrivelsen fulgte et eksemplar af en ABC for almueskoler, *jeg i disse dage udgiver*, med forhåbning om, at Birch ville anbefale den til brug i Århus stifts almueskoler! Birch godkendte virkelig ordningen for Lysgård herred, selv om det jo indebar, at der hermed

fundtes to slags kirkebøger i hans stift. Den 7. oktober kunne Just sende ham et takkebrev med forsikring om, at han ville søge overenskomst med bogtrykker Elmquist, hvis denne allerede var kommet for skade at trykke nogle bøger til herredet.

Som man kunne vente det, opstod der besværligheder med at få visse kirkeejere til at rykke ud med betalingen. Poul Glud til Jensgård i Glud sogn ankede over de kostbare bøger fra bogtrykker Elmenhoff, som skulle anskaffes til det lille Hjarnø sogn i Horsens Fjord; her var i 1801 kun 146 beboere.²⁹ Forvalter Schmidt på Barritskov i Barrit sogn klagede på sin herres, geheimestatsminister F. Chr. Rosenkrantz' vegne over de dyre bøger. Det måtte være kirkeejers ret selv at anskaffe de befalede kirkebøger, hvor de kunne fås for en billig pris, og han kunne selv have fået dem trykt billigere i København. P. Siemer på Kilsgård i Tulstrup sogn fandt det besynderligt, at man uden kirkeejernes vidende, men for deres regning kunne fremsende et så dyrt værk, *jeg kunne jo selv have anskaffet sådanne bøger; ja, jeg kunne endog selv indbunden dem og efter meddelt skema indrettet dem efter befaling.*

Til sidst måtte Birch sende en indberetning om de genstridige til kancelliet, som 19. marts 1814 bifaldt de foranstaltninger til kirkebøgernes anskaffelse, som Birch havde gjort, og meddelte, at amtmændene nu var anmodede om at pålægge alle kirkeejere, at de havde pligt til at anskaffe Birchs bøger. Der var dog endnu nogle, som slog sig i tøjret, så kancelliet måtte gentage sin resolution den 4. juni 1814.³⁰ I kancelliet har man dengang næppe anet, at det i virkeligheden slet ikke var de autoriserede kirkebøger, det handlede om.

Til afslutning kan det nævnes, at de specielle århusianske kirkebøger, der her er berettet om, blev anskaffede i

Biskop Birch var ikke en af de Århus-bisper der i øvrigt satte sig mange spor. Der er kun bevaret et enkelt portræt af ham, og det endda kun i form af en kopi, malet i 1873 af L. Thornam. Men på Landsarkivet for Nørrejylland ser slægtsforskere og andre historikere daglig hans værk når de benytter Århus stifts kirkebøger fra 1800-tallet. Kopien af portrættet hænger nu i Århus domkirke; det vides ikke hvad der er blevet af originalen. Foto Thomas Pedersen og Poul Pedersen.

stiftet – når der var brug for det – så længe Birch sad i bispestolen, dvs. til 1829. Og nogle af bøgerne slog til i et meget længere tidsrum end de to årtier, som har været nævnt, og som muligvis også biskoppen havde kalkuleret med. De allermindste sogne brugte de Birchske kirkebøger næsten helt frem til kirkebogsreformen i 1891. Det gælder således *Hjarnø*, som netop har været omtalt. Her beholdt man den samme, endda ret tynde kirkebog fra 1814 til 1882. Og alle Birchs rubrikker er troligt udfyldt hele perioden igennem. Det gør det vanskeligt at afgøre i hvor stort omfang, skikken med hjemmedåb holdt sig der på stedet. Men det gør det til gengæld meget let at overskue »moralen«, forstået som forholdet mellem »ægte« og »uægte« børn. Og ved hver fødsel frem til 1882 er barne-

moderen blevet indledt af præsten, og introduktionsrubrikken er blevet udfyldt med dato. Om det så tjener noget egentligt formål, kan man vel altid diskutere – på samme måde som man gjorde det i kancelliet i 1812.

Noter:

1. Landsarkivet for Nørrejylland, Århus Bisparkiv, C3-478, Journalsager, j.nr. 773 og 774/1812. Hvor intet andet er angivet, findes de citerede arkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland. Emnet for artiklen er i kortere og anden form behandlet i Paul G. Ørberg: Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920, *Kirkehistoriske Samlinger* 1982, s. 128 ff.
2. Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontramministerialbøger, *ARKIV* 3, 1970, s. 172 ff.
3. *Dansk Biografisk Leksikon*, red. Sv. Cedergreen Bech, bd. 2, 1979, s. 142 (Michael Neiiendam). Sml. *Aarhus gennem Tiderne* 3, 1941, s. 133 f.
4. C3-31, Kopibog 1810-1812.
5. C3-474, Indførelse af nye kirkebøger 1813. Hvor ikke andet er anført som kilde til det følgende, skal materialet søges i denne pakke.
6. C3-31. Skrivepapir opgøres således: 1 balle er 10 ris a 20 bøger a 24 ark.
7. Amtsprovsteinstitutionen skulle indføres »tid efter anden« i hvert amt når herredsprovsteembederne blev ledige. I Århus stift fandtes også Århus Amts søndre provsti, hvor sognepræsten i Vær-Nebel, F.S.H.C. Schmidt var provst. Desuden skulle Samsø og Tunø undtagelsesvis danne et eget amtsprovsti (Kancelliskr. 2.5.1812). Visse herredsprovster opnåede desuden rang af amtsprovster. Amtsprovsterne afløstes – også efterhånden – af distriktsprovster ved cirk. 20.8.1822.
8. Reskript 10.7.1812.
9. Collegialtidende 19.12.1812.
10. J.M. Elmenhoff (1801-1858), bogtrykker og boghandler i Randers; A.F. Elmquist (1788-1868), bogtrykker, boghandler og redaktør i Århus, begge kendt som St.St. Blichers forlæggere. A.F. Just (1766-1829), forfatter, bogtrykker og redaktør i Viborg. Sml. deres biografier i *Dansk biografisk Leksikon* (se note 3).
11. Viborg bisparkiv, C2-400, Kopibog 1807-1813: 28.12.1812 og 1.1.1813. Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie 1643-1813, *Fra Viborg Amt* 1982, s. 131 f.

12. Simpelt lejermål var strafbart efter Danske Lov 6-13-1 og senere forordninger, men strafbarheden var netop blevet ophævet ved plakat 12.7.1812.
13. Forordn. 3.4.1810 § 10 fastslog, at ingen præst måtte efter 1.1.1811 ægtevie nogen, uden at de kunne bevise, at de var vaccineret eller havde haft de naturlige kopper. Om vaccination se også *Personalthistorisk Tidsskrift* 1994, s. 222 ff.
14. De gældende regler om lysning findes i reskr. 18.12.1772 og i forordn. 4.1.1799 om trolovensens afskaffelse, hvor det hedder, at lysning fra prædikestolen skal vedblive, ligesom man skal stille vederhæftige forlovere efter lovens forskrift (Danske Lov 3-16-10).
15. Viborg bispearkiv, C3-32, Kopibog 1813-1815.
16. Sst.
17. Brevet er dateret 29. juli, men det må antages at være en fejldatering. Hvis juli fastholdes, må Münters nedennævnte brev af 3. juli nemlig betragtes som fejldateret og derfor flyttes frem til august; dette sidste har jeg foreslået i *Kirkehistoriske Samlinger* 1982 (se note 1), note 12a, mens jeg nu vil mene, at fejldateringen snarere må tillægges Birch.
18. Ørberg: Kirkebøger (se note 1), s. 129.
19. Om den mulige baggrund for forsinkelsen: Sst. s. 131 f.
20. Den endelige løsning blev, at alle stifter uden for Sjælland og Lolland-Falster fik kirkebøger trykt lokalt. Sst. s. 128 ff.
21. Sst. For kancelliet var kirkebøgernes funktion som personregistre det primære, mens kirkelige hensyn kom i anden række.
22. Danske Lov 2-5-1, 3 og 8. Kirkeritual kap. II. art. 1 og 2. En forordning 19.3.1745 om misbrug ved hjemmedåb havde indskærpet, at kun påviselig svaghed kunne begrunde hjemmedåb, men det blev ændret ved forordn. 27.7.1771, som overlod det til forældrene selv at lade hjemmedøbe *efter det barnets helbred og omstændighederne fordrer*. Den senere fremstilling i kirken skulle ske, når det *uden videre fare for barnets liv og helbred kan ske...* Kirkedåb blev på ny gjort til det ordinære ved forordn. 28.5.1828.
23. Paul G. Ørberg: Niels Blichers kirkebøger, *Fra Viborg Amt* 1995, s. 71.
24. Jvf. note 14.
25. Jvf. note 13.
26. Fejl for 14. juni 1800: Kancelliskr. ang. indretningen af præsternes årlige fortegnelser over copulerede, fødte og døde samt dødfødte.
27. De ret udførlige fødselsbeskrivelser i disse afsnit må ved særlige medicinsk-historiske undersøgelser kunne give et fortrinligt supplement til de senere jordemoderprotokoller. I Danske Kancellis arkiv (i Rigsarkivet) findes desuden seks pakker med årlige indberetninger om dødfødte 1804-1820 indsendt i henhold til disse cirkulærer.
28. Det kan dog her anføres, at Münter i 1788, vistnok med urette, var blevet foretrukket til et professorat i konkurrence med Birch, og at der havde stået en del blæst om den sag. *Dansk biografisk Leksikon* (se note 3).
29. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 21, 1964, s. 995.
30. Viborg bispearkiv, C3-474 og C3-32, Kopibog 1813-1815, 21.7.1814.